

Мовазнаўства

М. М. КРУТАЛЕВІЧ

ВЫТВОРНЫЯ З СУФІКСАМІ *-ни(е), -ени(е)* У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (на матэрыяле «Допісаў» Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага)

Вытворныя з суфіксамі *-ни(е), -ени(е)* неаднаразова прыцягвалі да сябе ўвагу даследчыкаў. Аднак вывучаліся гэтыя пытанні пераважна на матэрыяле старажытнарускай мовы і значна менш на старабеларускім моўным матэрыяле.

Крыніца нашага даследавання — інфармацыйныя допісы аршанскага старасты Філона Сямёнавіча Кміты-Чарнабыльскага, помнік беларускай пісьменнасці другой палавіны XVI стагоддзя. Тут даюцца звесткі пра грамадска-палітычнае, ваеннае і эканамічнае жыццё Вялікага княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы, сустракаюцца замалёўкі рэальнага быту, апісваюцца паводзіны і перажыванні канкрэтных гістарычных асоб і г. д. У «Допісах» спалучаецца скупое выкладанне фактаў з даволі дэталёвым апісаннем падзей, якое набліжаецца да мастацкага апавядання. Мова падобных апісанняў вызначаецца ўжываннем разнастайных сродкаў мастацкай выразнасці, ад народна-гутарковых да кніжна-славянскіх. Праўда, Чарнабыльскі шырэй і паслядоўней абпіраецца на сродкі жывой народнай гаворкі і не так часта звяртаецца да сродкаў кніжна-славянскага паходжання. Сродкі кніжна-славянскай стылізацыі выразна выступаюць у тых выпадках, калі аўтар праслаўляе якога-небудзь дзяржаўнага дзеяча або непасрэдна звяртаецца да высокапастаўленых асоб, паведамляе аб найбольш важных дзяржаўных падзеях. Пры дапамозе такіх сродкаў ствараецца высокі стыль выказвання. Часам кніжна-славянскія сродкі выкарыстоўваюцца ў традыцыйных стандартных зваротах як штампы. Увогуле ж «Допісы» з'яўляюцца своеасаблівым прыкладам тагачаснага афіцыйна-дзелавога пісьма з выключна шырокім ужываннем сродкаў народнай мовы. Наяўнасць у помніку значнай колькасці аддзяяслоўных назоўнікаў дае падставу разглядаць яго як адну з важнейшых крыніц вывучэння гісторыі вытворных на *-ние, -ение* ў беларускай мове.

Вытворныя з суфіксамі *-ни(е), -ени(е)* і іх варыянтамі *-нь(е), -н(е), -ень(е), -ен(е)* складаюць у «Допісах» даволі шматлікую групу (89 слоў), прыкладна 13,4 % ад усіх (вытворных і невытворных) агульных назоўнікаў. Суфікс *-ни(е)* сустракаецца часцей — 52 разы, суфікс *-ени(е)* — 37 разоў. Выкарыстанне гэтых суфіксаў абумоўліваецца характарам канцавых фанем утваральных асноў. Для старабеларускай мовы, паводле сведчання М. А. Паўленкі, былі ўласцівы пэўныя марфаналагічныя ўмовы спалучальнасці адзначаных суфіксаў з асновамі ўтваральных дзеясловаў: суфікс *-ни(е)* далучаўся да асноў з асноваўтваральным паказчыкам *-а-, -ава-, -ова-(-ева-), -ива-(-ыва-), -ва-*; суфікс *-ени(е)* — да асноў на *-и-, -ави-, -ови-, -иви-* (*-ливи-*), *-ви-, -ну-, -у-* і на зычны кораня асновы¹. Гэта заканамернасць праяўляецца і ў нашых

прикладях. Акрамя таго, намі выяўлены назоўнікі на *-ние(-нье, -не)*, утвораныя ад асноў дзеясловаў на *-е-*.

У помніку пераважаюць вытворныя з суфіксам *-ние(е) (нь(е), -н(е))*, матываваныя бяспрэфікснымі і прэфіксальнымі дзеясловамі незакончанага і закончанага трыванняў на *-а-* (сюды ўключаны таксама асновы на карэнны зычны *-а-*). Суфікс далучаецца непасрэдна да галоснага інфінітыўнай асновы: *взъехане, всказание, выдане, выехане, выписане, выслане, выслуhanие, выховане, дане, замешане, заховане, збирание (збирание), зъехание (зъехане), кохане, мешкане, набегане, написание, напомиhanие, омешкание (омешкане), оповедание, отъехане, паткане (поткане), писание (писанье, писане), подписание, послане, преповедание, приведане, привитание, приехане (приехане), припоминане, розберане, розказание (роказане), скончание, старане, уругане*. Іншыя словаўтваральныя структуры з гэтым суфіксам не вызначаюцца шматлікасцю ўтварэнняў. Сустрэлася некалькі вытворных, матываваных прэфіксальнымі і бяспрэфікснымі дзеясловамі незакончанага і закончанага трыванняў на *-ова-, -ыва-, -ва-*: *будоване, выведыванье, даване, жалованье (жаловане), забудоване, задержыване, панованье (пановане), паратоване, подыймованье, приймоване, скупованье*. Вытворныя *вырозумене, имене, порозуменье (порозумене), презренье, сумнене* суадносяцца з асновамі дзеясловаў на *-е-*.

Пры ўтварэнні назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-ени(е) (-ень(е), -ен(е))* цэлы шэраг вытворных мае патэнцыяльную магчымасць суадносіцца з карэлятыўнымі паводле трывання асновамі дзеясловаў на *-и-* і *-а-*. Семантычна вытворныя нейтральныя да відавых значэнняў дзеясловаў. Фармальная ж суадноснасць патэнцыяльна ўтваральных і вытворных суправаджаецца звычайна структурна-фанетычным супадзеннем іменных асноў з асновамі дзеясловаў на *-а-* (параўн.: *высвободить / высвободжать — высвободжение; постановить / постановлять — постановление; домыслить / домышлять — домышление* і г. д.). Аднак нягледзячы на гэта, утварэнне назоўнікаў данай групы адбываецца дастаткова паслядоўна — ад дзеясловаў з асноваўтваральным паказчыкам *-и*². Менавіта дзяслоўныя асновы на *-и-* праяўляюць найбольшую актыўнасць у спалучэнні з суфіксам *-ени(е)*. Тут галосны асновы ў словаўтваральным працэсе не ўдзельнічае, што прыводзіць часам да чаргаванняў зычных на стыку марфем: *бачение (баченье, бачене), высвободжение, дозволене, домышление, жычене, заграничение, заплачение, затруднене, зворочене, знищене, нароженье, обложение (облежение) ознайменье (ознаймене), опатрение (опатренье, опатрене), повожене, подивене, позволение, поздравление (поздравлене, поздровене), помысление, постановление (постановлене, постановене), приближение (приближене), призволение, примушение (примушене), пропущение, прырожене, роженье, укрывжение (укривжение), унижене*.

Акрамя таго, адзначаны словы, утвораныя ад асноў дзеясловаў з суфіксам *-ну-*: *одпочынене, постягнене* і на карэнны зычны: *преможене*. Напэўна, рознымі асновамі матывуюцца фанетычныя варыянты *пересторожение* і *перестережение*. Для першага можна меркаваць аддзяслоўную аснову на *-и-*: *пересторожити*, для другога — аснову на карэнны зычны: *перестерегчи*. Магчыма двайная матывацыя і для вытворнага *взянене* 'палон'. Яно суадносіцца з асновамі *взяти* і *взяти*.

Суфіксы *-ни(е), -ени(е)* сустракаюцца таксама ў прэфіксальных (*невывуцение, незапомнене, неспане*) і складаных утварэннях (*благовещение* — тут назіраецца непаслядоўная перадача суфікса, *грехопадение*). Павелічэнню колькасці вытворных на *-ние, -ение* спрыяла практычна неабмежаваная граматычнымі ўмовамі матывуючых дзеясловаў спалучальнасць суфіксаў з іх асновамі. У словаўтваральным працэсе уцягваліся розныя па паходжанню і стылістычнай маркіроўцы асновы дзеясловаў. Як адзначаюць даследчыкі рускай мовы, «іменна гэты разрад слоў служыў пастаяннай крыніцай папаўнення спачатку кніжнай, канцылярска-дзелавай, пазней навуковай і агульнаўжывальнай лексікі»³. Неаднародныя,

безумоўна, як у адносінах часу ўзнікнення, так і з боку семантыка-стылістычнай афарбоўкі і вытворных, адзначаныя ў помніку. Паводле ўказаных прымет з большай або меншай ступенню даставернасці вылучаныя словы размяжоўваюцца на некалькі груп.

Сярод вытворных назоўнікаў з суфіксамі *-ни(е), -ени(е)* выдзяляюцца перш за ўсё так званыя традыцыйныя ўтварэнні, словы, якія ўзніклі да перыяду, калі намеціўся падзел агульнаўсходнеславянскай мовы на самастойныя — рускую, украінскую, беларускую (да XIV ст.): *благовещение, грехопадение, дане, домышление, имение, написание, обложение, писание, послане, презрение, приближение, рожене, скончание, сумнене*. Сюды трэба, відаць, уключыць і назоўнік *преповедание*, які набыў такую фо́рму, напэўна, пазней пад уплывам польскай мовы (параўн. ссл. *проповедание* I стп. *przerowiedanie*). Усе яны фіксуюцца ў «Матэрыялах...» І. І. Сразнеўскага з XI стагоддзя. Толькі *дане, обложение* і *послание* са значэннем 'пісьмо, пасланне' ілюструюцца прыкладамі з пазнейшых помнікаў (XII—XIII стагоддзяў). Магчыма, у гэты час былі вядомыя таксама вытворныя *подписание, помысление* і некаторыя іншыя. Традыцыйныя словы ўжываліся часцей у рэлігійнай літаратуры, як адметнасць высокага стылю выказвання. З цягам часу, аднак, многія з гэтых слоў сталі выкарыстоўвацца і ў іншых жанрах літаратуры, у тым ліку і такіх, мова якіх была блізкай да народнай. Некаторыя з іх настолькі пашырыліся ва ўжытку, што страцілі сваю адметную стылістычную маркіроўку, асобныя наогул набылі новы сэнс. Не складаюць выключэння ў гэтых адносінах і вытворныя, адзначаныя намі. Нават у «Допісах» яны сустракаюцца ў стылістычна неаднародных кантэкстах. Напрыклад, назоўнікі *грехопадение, презрение, скончание* выкарыстаны ў кантэкстах, прывычных для кніжных жанраў: Помсти, боже государю, грехопадение, хто розумеет!⁴; иж пан бог сотворитель с презрения ласки своее божской рачил (63); служити до скончания живота своего (90). Назоўнік *благовещение* 'рэлігійнае свята' выяўляецца ў звычайным дзелавым паведамленні: сам князь великий, запевне, на Благовещение на Москве быти мает (59). Часта ўжываецца ў помніку назоўнік *писание* са значэннем 'тое, што напісана; ліст'. У такім значэнні ён усюды захоўвае кніжнае адценне: тое ласковое писание вашей ксенженцей милости (51); Который лист мой... послал и тое писание мое у ведомость... дойдет (56); В которой отправе дошло мне писанье в[ашей] м[илости] (85) і г. д. Пры абазначэнні ж дзеяння паводле дзеяслова *писати* (І. І. Сразнеўскі не адзначае такое значэнне) вытворнае, напэўна, выкарыстоўваецца Чарнабыльскім як агульнаўжывальнае: Страпило ме, слугу... писание листу (73). Як міжстылявое выступае таксама і слова *написане*: По написаню того листу... приехал мещанин минский (58).

Звяртае на сябе ўвагу ўжыванне слоў *обложение (облежение)* і *сумнене*. Традыцыйныя значэнні першага: 'агароджа' (Срази. II, 526), другога: 'сумненне, ваганне, трапятанне, глыбокая павага' (Срази. III, 619). У помніку ж яны сустракаюцца адпаведна са значэннямі: 'асада, акружэнне': не могучи выдер[жа]ти моцы татар нагайских и черемиское, от которых через два годы в облежению были (44) і 'сумленне': Якое справедливости? Богатому так, а убогому сяк! Которого сумнения? (86). Апошнія значэнні, трэба меркаваць, развіліся на базе жывой народнай гаворкі або пад уплывам польскай мовы. Так, назоўнік *обложение (облежение)* 'асада, акружэнне' (параўн. польск. *obleżenie*) рэалізуе значэнне дзеяслова *обложить* (аб асадзе), уласцівае народнай мове⁵. Вытворнае *сумненне* 'сумленне' (параўн. польск. *sumienie*) адзначаецца толькі ў слоўніку І. Насовіча (1870), асноўным матэрыялам для якога паслужылі запісы жывой народнай мовы. Вытворныя *жалование, збирание, нарожене, напоминание, неспане* вядомы ва ўсходнеславянскай пісьменнасці з XIV стагоддзя. Ужыванне даных слоў не адрознівалася ні ў семантычных, ні ў функцыянальна-стылістычных адносінах у параўнанні з вышэй разгледжанымі назоўнікамі. Пераважная большасць назоўнікаў на *-ние, -ение*, выяўленых у помніку, — утварэнні пазнейшага часу (XV—XVI ста-

годдзяў). Узніклі яны не толькі на базе кніжных рэсурсаў, але і жывой народнай гаворкі, паколькі ў гэты перыяд сферы функцыяніравання такіх назоўнікаў значна пашырыліся. На падставе семантыкі і структурна-фармальных (фанетыка-марфалагічных) прымет назоўнікі *будоване* 'пабудова, будынак', *выведыванне*, *забудоване* 'пабудова' (дзеянне), *задержыванне*, *замешанне* 'збянтэжанасць, разгубленасць, мітусня', *мешканне* 'затрымка', *омешканне* 'зацяжка, затрымка', *уруганне* 'здзек, кліны' можна аднесці да тых, што ўзніклі на базе народнай мовы. Слова *всказанне* 'ўказанне, паказанне, тлумачэнне' і *опатрэненне* 'ахова, забеспячэнне, утрыманне' патрэбна разглядаць як запазычаныя з польскай мовы (параўн. польск. *wskazanie*, *opatrzenie*). Да ліку запазычаных з польскай мовы неабходна аднесці таксама словы *баченне*, *вырозуменне*, *жычэнне*, *звращэнне*, *ознайменьне*, *порузуменьне* 'дагавор', *постановленне*, *преможэнне* 'дастатак', *прывольненне*, *прыёмленне*, *розказанне* 'загад, распараджэнне', *скупованне*. Даныя словы, відаць, траплялі ў беларускую пісьменнасць пераважна кніжным шляхам. Аб гэтым сведчыць хаця б той факт, што яны прадстаўляюць сабой транслітарацыю адпаведных польскіх слоў. Пры запазычанні слоў у выніку вусных зносін адбывалася звычайна субстытуцыя гукаў⁶. Ды і функцыянальна-семантычная характарыстыка запазычаных дае падставу адносіць іх да сродкаў пісьмовай мовы. У «Допісах» адзначаныя словы выкарыстоўваюцца для адпаведнай стылізацыі выказвання або наогул як юрыдычныя, грамадска-палітычныя, дыпламатычныя тэрміны, не ўласцівыя бытавой гаворцы. Адценне кніжнасці мелі і тыя ўтварэнні, якія ўзніклі ў перыяд XV—XVI стагоддзяў на ўласнай (усходнеславянскай) базе: *высвобождзненне*, *выеханне*, *вылісанне*, *высланне*, *выслуханне*, *заплачэнне*, *набеганне*, *невывушчэнне*, *незапомненне*, *оповяданне*, *позвольненне*, *прыбліжэнне*, *прыеханне*, *пропушчэнне*, *розберанне*. У такім кніжным абліччы многія словы не пашырыліся ва ўжытку і не захаваліся да нашых дзён, а былі заменены іншымі, шырока вядомымі народнай гаворцы, формамі.

Такім чынам, на аснове словаўтваральных і стылістычных традыцый старажытнарускай (агульнаўсходнеславянскай) мовы ў беларускай мове на працягу XV—XVI стагоддзяў з'явілася шмат лексічных інавацый з суфіксамі *-ні(е)*, *-ені(е)* пераважна кніжнага характару. Але менавіта ў даны перыяд яскрава намячаецца тэндэнцыя да пашырэння ўтваральных асноў за кошт дзеясловаў, блізкіх да народна-гутарковай мовы. Гэта спрыяла асваенню народнай мовай розных мадэлей вытворных на *-ніе*, *-еніе*.

¹ Гл.: Павленко Н. А. Словообразование имен существительных на *-ние(-нье, -ние)*, *-ение(-енье, -енне)* в белорусском языке.— У кн.: Типалогія і гісторыя славянскіх моў і ўзаемасувязі славянскіх літаратур. Мінск, 1967, с. 120.

² Гл.: Шелихова Н. Т. К истории словообразования существительных на *-ние(ение)* в XV—XVII вв.— НДВШ. Филологические науки, 1972, № 5, с. 53.

³ Мальцева И. М., Молотков А. И., Петрова Э. М. Лексические новообразования в русском языке XVIII в.— Л., 1975, с. 113.

⁴ Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці.— Мінск, 1975, с. 89. Далей старонкі гэтага выдання адзначаюцца ў дужках пасля цытат.

⁵ Гл.: Виноградов В. В. История русского литературного языка: Избр. труды.— М., 1978, с. 20.

⁶ Гл.: Жураўскі А. І. Лексічныя паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці пазнейшага перыяду.— У кн.: Беларуская лексікалогія і этымалогія. Мінск, 1968, с. 47.

И. С. РОВДО

О СООТНОШЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ МЕЖЪЯЗЫКОВОГО И ВНУТРИЯЗЫКОВОГО ПЛАНОВ

Использование двух языков одними и теми же людьми (билингвами) обуславливает употребление ими слов, которые могут стать источником межъязыковой интерференции. Последнее как раз и определяет целесообразность анализа таких лексем и рассмотрения их в первую очередь как единиц функционального характера.